

શિક્ષકોએ છાત્રો સંગાથે શું કરવાનું હોય છે.

પ્રા. ડૉ. મધુસૂદન મ. વ્યાસ

શ્રી.કે.આર.કટારા આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

મો. 9427693554ઈ email : vyasmm105@gmail.com

ઉપનિષદ કહે છે કે –

માતૃદેવોભવ પિતૃદેવોભવ

આચાર્યદેવોભવ અતિથિદેવોભવ ।

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કહે છે કે –

અસ્માકં યાનિ યાનિ સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયા ઉપાસ્યાતિ નો ઇતરાણિ ॥

વિદ્યાવિહાર કેમ્પસના નિર્દેશક ડૉ. સંતોષ દેવકર અને વેબીનારના આયોજક મિત્રો, શિક્ષકભાઈ-બહેનો.

સુંદર એવું આ રળિયામાણું પરિસર મુક્ત રીતે શિક્ષકને અને છાત્રને કેળવણીની પ્રક્રિયામાં મૂકી આપે છે. ‘શિક્ષકે છાત્ર સાથે શું કરવાનું છે?’ એ વિષયનો આંતરપ્રવેશ કરતાં પૂર્વે મારા મનમાં શિક્ષકોને વિશે એવો ખ્યાલ છે કે ભાષાનું શિક્ષણ અને સાયન્સ કે કોમર્સનું શિક્ષણ આ ઉપરાંત કમ્પ્યુટર અને બીજા વિષયોના શિક્ષણની પ્રક્રિયા પણ ઓનલાઈન ચાલે છે અથવા વર્ગમાં શિક્ષણ અને વર્ગબાહ્ય શિક્ષણ. એવા ભેદોને ધ્યાનમાં લેવા ઘટે. ટૂંકમાં કહીએ તો ભાષાનું અને ભાષા સિવાયના વિષયોનું શિક્ષણ હોય છે.

બધા શિક્ષકોને છંદો અને અલંકારોનો ભલે પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરવાનો અભિગમ ન હોય. પરંતુ જાણ્યે-અજાણ્યે એવું, એટલે કે અલંકારોનો પ્રયોગ કરવાનું બનતું જ હોય છે.

જેમ કે ઉપમા અલંકારનો પ્રયોગ કરીએ એટલે “દમયંતીનું મુખ તો જાણે ચંદ્ર” – અત્રે દમયંતી નામે નાયિકાના મુખની સરખામણી ચંદ્રની સંગાથે કરવાની વાત છે. અહીં આજના સંદર્ભે બીજી કોઈ હિરોઈનના નામ સાથે ચંદ્રોપમા આપી શકાય. એવી જ રીતે બીજા અલંકારોનો વિનિયોગ શિક્ષકની ભાષામાં હોવો ઘટે. જેમ કે વ્યાજસ્તુતિ નામે અલંકારનું ઉદાહરણ વ્રજે પ્રસિદ્ધમ્..... વાળો શ્લોક કહી શકાય. શ્લોકાર્થ એવો છે કે “વ્રજમાં પ્રસિદ્ધ છે, માખણના ચોર છે. ગોપીઓના સફેદ-બારીક વસ્ત્રોના ચોર છે. અનેક જન્મોના અર્જિત-એકઠાં કરેલાં પાપને ચોરનાર ચોરોમાં અગ્રગણ્ય પુરુષને હું નમન કરું છું.

શિક્ષકે વાસ્તવિક અને કલ્પનાશીલ બનવાનું છે. નવા નવા વાક્યપ્રયોગો અને અવનવી રીત રસમો પણ ભણાવવા માટે અપનાવવાની છે. હાસ્યસભર રીતે પણ પોતાની વાત રજૂ કરવાની છે. છાત્રોના મૂડ-મનોવૃત્તિને પારખીને શિક્ષકે વર્તવાનું છે. મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ પણ શિક્ષકને હોવો ઘટે. શિક્ષકનું વર્તન વર્ગમાં, શાળા કેમ્પસમાં, બજારમાં તેમજ

અન્યત્ર એક સમાન હોવું ઘટે. શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં જોડાયેલા ભાઈ-બહેનોમાં જ્ઞાન કદાચ ઓછું હશે તો ચાલશે પરંતુ એનો સ્વભાવ, બોલચાલ, હાવભાવ, ચેષ્ટાઓ અને સમગ્રવર્તન સુયોગ્ય-માપતોલ વાળું હોવું ઘટે. અમુક ચોક્કસ વાણી-વર્તનનો સોનામાં સુગંધ જેવો સમન્વય દાખવવાનો છે. પોતાના સ્વભાવમાં પરિવર્તન આત્મનિરીક્ષણ થકી લાવી શકાય છે. એ અંગેની ધીરજ-ખંત-ઉત્સાહ શિક્ષકમાં હોય તો લાંબા સમયે પણ તેને સત્કીર્તિ મળે છે.

શિક્ષણ સાથે જોડાયેલા લોકોને સંગીત, ચિત્ર કે અન્ય કલામાં રસ હોય એ ઈચ્છનીય છે. કારણ કે એને લીધે તે છાત્રોમાં પોતાની કલાકીય બાબતોનું સીંચન કરી શકે. તેમજ છાત્રોમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને જગાડવાનું કામ પણ બીજી રીતે શિક્ષક કરી શકે.

શિક્ષકે પોતાના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને પણ સમતાપૂર્વક એ અનુભાવોમાંથી પસાર થવાનું હોય છે તેમજ છાત્રોને પોતાના અનુભવોનું ભાથું Share કરવાનું, પીરસવાનું હોય છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં જીવનમાં મળતી વિફળતાઓ કે નિષ્ફળતાઓને કેમ પચાવવી તે વિષયના શિક્ષણ સાથે સાંકળીને દર્શાવવાનું કે શીખવવાનું હોય છે. આ બાબતે એક દ્રષ્ટાંત લઈએ માની લો કે ભૂમિતીનો પ્રમેય હોય કે ત્રીકોણ કે બીજા કોઈ ડાયાગ્રામની સચિત્ર રજૂઆત હોય તેમાં 60 અંશના ત્રણ ખુણાઓનો સરવાળો 180 થાય એ બાબત ક્રમશઃ દર્શાવતાં શિક્ષકે છાત્રને સમજાવવાનું છે. કોઈ કોઈ અઘરા મુદ્દા હોય કે અઘરા પ્રશ્નો હોય ત્યારે એક જ પ્રશ્નને વિભિન્ન વિભાગોમાં ક્રમશઃ વહેંચી દઈને શીખવા- સમજવાના હોય છે. જેમ કે કોઈ વીસ પ્રકરણની નવલકથા હોય અને તેને વિશે કથાનકની રજૂઆત કરવાની હોય કે ભાષણ આપવાનું હોય તો શરુઆતના પાંચ પ્રકરણો અને તદનંતર પાંચ-પાંચ પ્રકરણોનું કથાનક જો વહેંચી દઈને તૈયાર કરવામાં આવે તો સળંગસૂત્ર રૂપે અઘરી બાબતોને પણ સમજાવી કે શીખવી શકાય. આખીય નવલકથાનો સુંદર પરિચય રસપૂર્વક આપી શકાય. અલબત્ત કેમેસ્ટ્રી કે સંસ્કૃતનું આઠમા કે દસમા ધોરણનું પુસ્તક આખું તમે અહીં નવલકથાની જગ્યાએ રાખીને આ વાતને સમજી શકો. સંક્ષિપ્તમાં કહું તો જટિલ કે અટપટી બાબતોને ટુકડાઓમાં ક્રમશઃ વહેંચીને તેને પોતે પણ સમજી શકાય અને અન્યને પણ સમજાવી શકાય. શિક્ષણમાં વર્ણનાત્મક બાબતો અને ટેકનીકલ રીતે સમજવાની ગણિતના દાખલા જેવી બાબતોને જુદી જુદી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે માટે માણસને દૈનિક રીતે ધ્યાન અને એકાગ્રતા ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તેથી જ આપણાં ધર્માલિયા જીવનમાં વિપર્યયા ધ્યાન અને મનોશાંતિના બીજા ઉપાયો વધુ પ્રસ્તુત-રિલેવન્ટ બનતા જાય છે. વર્ણનાત્મક બાબતોને સમજાવવાની ભાષા વર્ણનપ્રધાન હોઈ શકે, થોડી કાવ્યાત્મક પણ હોઈ શકે. જ્યારે ટેકનીકલ બાબતોને સમજાવવાની ભાષામાં પહેલું સ્ટેપ, બીજું સ્ટેપ, ત્રીજું સ્ટેપ એ રીતે સ્ટેપવાઈઝ કે પ્રેક્ટિકલનો આશ્રય લઈને રજૂઆત કરવાની હોય છે. બ્લેકબોર્ડનો આશ્રય પણ મેળવી શકાય. બીજી રીતે સમજીએ તો ધ્યાનમાં નિયમિત બેસનારો માણસ અભ્યાસક્રમની

વર્ણનાત્મક બાબતો અને બીજી બાબતો સારી રીતે કે જુદી રીતે શીખવી શકે. માણસનું મન વિવિધ ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલું છે. ઘરમાં પરિવાર વચ્ચેનું જીવન, અને ઓફીસનું વર્તુળ, સગાસબંધીઓનું વર્તુળ, મિત્રોનું વર્તુળ આપણે જુદું રાખ્યું છે. તેને લીધે સમગ્રતા આવતી નથી. આથી શિક્ષકે પોતાના જીવનને પણ અખંડ કે એકરૂપ મૂલ્યદ્રષ્ટિએ જીવવાનું છે તેમજ છાત્રોને પણ સતત વિષયના શિક્ષણની સાથે પોતાના અંગત જીવનની એકતા અને અખંડિતતાને સાંકળી લેવી જોઈએ. કારણ કે જે જે સફળ શિક્ષકો વિવિધ વિષયોનાં આપણે જોઈ રહ્યાં છીએ તેઓ સૌ એ પોતાનું અંગતજીવન બની શકે તેટલું શુદ્ધ અને પારદર્શક રાખ્યું હોય છે. આ જ વાત સફળતાને વેરેલા અનેક ઉદ્યોગપતિઓ, કલાકારો વૈજ્ઞાનિકો, વકીલો અને અન્ય વ્યવસાયી લોકોની બાબતમાં જોઈ શકાય છે. ટૂંકમાં સફળ લોકો પોતાનું દરેક કામ વ્યવસ્થિત રીતે ગણતરીપૂર્વક અને લાંબા સમયે ફાયદાકારક બને એ રીતે કરતા હોય છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ અનોખી હોય છે. આ વાત શિક્ષકે સ્વકીય નિરીક્ષણ શક્તિને કામે લગાડીને શીખી-સમજી લેવાની છે.

શિક્ષકે છાત્રને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં મદદ કરવાની છે. તેણે સ્પર્ધાર્થી બની જઈને કે સ્પર્ધામાં આવીને બીજી નકારાત્મક બાબતોથી દૂર રહીને છાત્રોત્કર્ષ માટે પોતાના અહંકારને ઓગાળીને પણ વિષયશિક્ષણ આપવાનું છે. માર્ક્સ વધુ લાવવાની અનેકવિધ પ્રયુક્તિઓ અને બીજાને દોડસ્પર્ધાની જેમ પછાડી નાખીને આગળ વધી જવાની વૃત્તિ પર આત્મસંયમ રૂપી બ્રેક મારવાની છે. જે આખરે શાળાને, શિક્ષકને, શાળાપર્યાવરણને અને તેના પોતાના કૌટુંબિક જીવનને એમ બધાને ફાયદાકારક છે. છેવટે સમાજને પણ ફાયદો થશે. સમાજમાં હાલમાં ફેલાયેલી ગુનાહિત મનોવૃત્તિ ઓછી થશે, સમાજ સુધારણા થશે આમ શિક્ષક કોઈપણ વિષયનો હોય પણ તેના જીવનની આંતર-બાહ્ય સમાનતા તેને સત્કીર્તિ અપાવી શકે છે. ઉપરાંત શાળાકીય પરિણામ પણ વિષયવાઈઝ રીતે ચોક્કસ સુધરે છે, ઊંચું આવે છે. શિક્ષકે પોતાના વિષયના ઊંડાણ માટે તો આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું જ છે. ઉપરાંત સ્પર્ધામુક્ત મનોવૃત્તિવાળા શાંત બનીને પ્રયોગશીલ રહેવાની ભૂમિકાએ અનાગ્રહી ચિત્તવાળા બનવાનું છે. માટે જ વિનોબા ભાવે કહેતા કે મમ સત્યમ્ યુદ્ધમ્। અર્થાત્ “મારી જ વાત સાચી એવું જે કહે છે તે યુદ્ધને નોતરે છે.” અહીં ‘અંકુશ’ ફિલ્મનું ગીત “ઈતની શક્તિ હમે” યાદ આવે છે. જે એન. ચંદ્રા નામના ડાયરેક્ટરની પ્રથમ ફિલ્મ હતી. શાળાઓમાં હવે લોકપ્રિય પ્રાર્થનારૂપે આ ગીત સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

શિક્ષકમાં નિરીક્ષણનો કે વાંચનનો ગુણ જો વિકસેલો હોય તો તે છાત્રોના સંગાથે વધુ મિત્રતાપૂર્ણ બની શકશે. વિનોબાનું જેલમાં કેદીઓ સમક્ષનાં પ્રવચનો રૂપે અપાયેલ “ગીતાપ્રવચન” પુસ્તક વાંચ્યો તો આ વાત સમજાશે અથવા બીજા કોઈ સંપ્રદાયની બૂક્સ પણ વાંચીને સત્ય, પ્રેમ, કરૂણા ઈત્યાદિ શાશ્વત મૂલ્યોનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. તેમજ મોબાઈલ કે લેપટોપમાં ટેકનીકલી પાવરફૂલ બનવા ઉપરાંત આ વિજ્ઞાણ માધ્યમોની મર્યાદાને પણ પોતાની વિવેકી બુદ્ધિથી પામી જઈને, એ મર્યાદાઓથી મુક્ત પોતાના મનને

રાખવાનું છે. જમાનો ભલે બદલાયો હોય પરંતુ અમુક બાબતો નથી બદલાતી એનું સૌએ ધ્યાન રાખવું ઘટે. માહિતી અને જ્ઞાન જુદા છે કોઈ પણ વિષયની માહિતી ઘણી હોઈ શકે પરંતુ જ્ઞાનનું ઊંડાણ જો ચારિત્રમાં નહિ હોય તો બાહ્ય સફળતા પણ વ્યક્તિને અંતતોગત્વા (છેવટે) વિનાશના માર્ગે લઈ જઈ શકે. સુશાંતસિંઘનું ફિલ્મી અભિનેતા તરીકેનું ઉદાહરણ અહીં આપવું ઘટે કુટુંબજીવનના જેને પ્રશ્નો હોય તે શિક્ષક-શિક્ષિકા પોતાનું શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાનું કામ વધુ ચીવટથી કે સૂક્ષ્મ સ્તરે ન જ કરી શકતા હોય એવું ધ્યાનમાં આવે છે. આ અર્થમાં શિક્ષકે ધીરજવાન અને છતાં શાળા કે છાત્ર પ્રત્યે વફાદાર-ઈમાનદાર બનવાનું છે. તો જ તેને આત્મસંતોષરૂપી ધન પ્રાપ્ત થશે તેમજ આત્મસંતોષના ધનની સામે બીજાં સન્માનો ફીક્કાં બની રહે છે. ટૂંકમાં પ્રામાણિકતાને જીવનમાં સ્થાન આપવાની ધીરજ શિક્ષકમાં હશે તો તે બાબત છાત્રોને પણ સમજાવી-પ્રેરી શકશે.

શિક્ષકે છાત્રોને કેમીસ્ટ્રી, બાયોલોજી, ભૂગોળ કે ઇતિહાસ કે ગુજરાતી શીખવવા માટે પણ સંગીત કે ચિત્ર વગેરે કલાઓમાં રુચિ રાખવા ઉપરાંત ઊંડાણ કેળવવાનું છે. જેને લીધે પોતે પ્રસન્નતામાં સર્વદા રહેતો હોય છે. ઉપરાંત છાત્રોને પણ પોતાના વિષયના જ્ઞાનની સંગાથે કલારુચિનો લાભ મળે છે. જે સરવાળે માર્ક્સ વધુ લાવનાર બને છે. માની લો કે શિક્ષક-શિક્ષિકાને ગાયનની રુચિ છે તો તેણે “જાની વાલી પીનારા” જેવા કલર સૂત્રોને ગાઈને યાદ રાખવાનાં છે. તેમજ લેપટોપ કે મોબાઈલની એપ ઉપરની કોઈ અટપટી બાબતોને પણ મનપસંદ સંગીતાત્મક રીતે અથવા ગીતરૂપે યાદ કરીને છાત્રોના મૂડ ને વર્ગમાં વળાંક આપવાનો હોય છે. એ માટેનું આપું એકાદ ગીત આપે હોં મેરી જિન્દગીમેં તુમ બહાર બનકે..... ધ્યાનમાં આવે છે. સંસ્કૃતના વ્યાકરણ પ્રવેશનું પ્રથમરૂપ – રામ શબ્દનું છે. તેને આ રીતે રામ: રામૌ રામા: ગાઈ શકાય.

શિક્ષકના જીવનની એવી બલિહારી છે કે જ્યારે તેણે છાત્રોની સંગાથે જોડાયેલા કે (Attached) અને છતાં મુક્ત રહેવાનું છે. અર્થાત્ Detached અથવા વ્યક્તિગત સંબંધ રાખનાર અને છતાં વ્યક્તિગત સંબંધ ન રાખનાર (Impersonal) બનવાનું હોય છે. કારણ કે જેમ આખાય આમવનમાં કેરી પાકી જાય ત્યારે કોયલે આમ્રવન છોડી જવાનું હોય છે. અર્થાત્ શાળામાંથી નિવૃત્ત થવાનું હોય છે. એ નિવૃત્તિની ટ્રેઈનિંગ પોતાની જાતને રોજિંદા જીવનમાં શાળામાંથી બહાર નીકળતાં પ્રતિદિન આપવાની છે. જો કે આપ સહુ શિક્ષકમિત્રો નવા છો તેથી આ વાત કદાચ બહુ સ્પર્શશે નહિ. પરંતુ નોકરીનું ક્ષેત્ર-ફીલ્ડ બદલનારને ઉપયોગી બને.

જો શિક્ષક ઈર્ષ્યાળુ નહિ હોય તો જ એ સાચા અર્થમાં સર્વમિત્ર અથવા પ્રેમાળ હશે. તેમજ પ્રેમાળ બનવું એ તેને પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે પણ સારું છે. જે લોકો પ્રેમાળ નથી, એકાંગી છે અથવા ઉદાર નથી તેનું પરિણામ તેમને મનો-શારીરિક રીતે ભોગવવું જ પડે છે. જ્યારે પ્રસન્ન શિક્ષકો એ બાબતોને વળોટીને-તિરોહીત કરીને જીવે છે માટે શિક્ષકે પોતાને કે અન્ય ને છેતરવાના નથી. ભલાઈનો બોધ આપતી વખતે જો તે ભલાઈનું આચરણ કરતો

હશે તો તેના શબ્દોમાં સચ્ચાઈનો રણકો હશે. કથની અને કરણીમાં ભેદ નહિ હોય તો ઈશ્વરીય શક્તિઓ પણ તેને મદદ કરવા હંમેશા તૈયાર હશે. આ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. આવો અનુભવ મેળવવાની તૈયારી હોવી ઘટે. આમ છેવટે શિક્ષકે અનેક પ્રકારની સજ્જતા, હોશિયારી, કાર્યકુશળતા અને કુનેહ દર્શાવવાની હોય છે. જે શિક્ષક-શિક્ષિકામાં આવા ગુણો હોય તે સમાજિક રીતે લોકપ્રિય કે ખ્યાતિપ્રાપ્ત બની શકે છે. તેને લીધે શાળા પણ લોકપ્રિય બને છે.

ઈશુખ્રિસ્તને આપણે જેમ ક્રોસ ઊંચકીને આગળ વધતા જોઈ શકીએ છીએ તેમ તમે સમજણ અને ઊંચી કક્ષાની લાગણી ધરાવવાનું શરુ કરો. ત્યારે શિક્ષક કે શિક્ષિકા રૂપેના તમારા વ્યક્તિગત જીવનમાં અને કૌટુંબિક કે સામાજિક જીવનમાં અનેક બાબતો એવી બને કે માફી આપવાની વૃત્તિ જાગે અથવા માફ કરવાની મનોવૃત્તિ સહજ બને. અહિંસક જીવનની એક મઝા જુદી છે જે વિરોધી માણસને પણ મિત્ર બનાવી દે છે. માણસને એક ઉંમરે શિક્ષકરૂપે સમજાઈ જતું હોય છે કે કુદરત આપણને તંદુરસ્ત શરીર આપે છે. તે પણ કૃપા છે. તંદુરસ્ત મન કે સુમેળવાળું કુટુંબજીવન આપે છે તેના જેવું અન્ય કોઈ સુખ નથી. Sound mind in sound Body. ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં એક પદ્ધતિ છે, ખ્યાલ છે, કન્સેપ્ટ છે, વિચારસરણી છે કે દેહો દેવાલયઃ । અર્થાત્ આપણુ શરીર જ મંદિર છે.” તેથી તેને પવિત્ર રાખવું ઘટે.

રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કાર મેળવીને કે ઉત્તમ શિક્ષકનો એવોર્ડ મેળવીને જ માત્ર ઉત્તમ નથી બની શકાતું. પરંતુ પોતાના કર્તવ્યને જ વળગી રહેનાર સાચો શિક્ષક, બેસ્ટ શિક્ષક હોય છે-બને છે તેને જ છાત્રોનો સ્નેહ મળે છે, તારે જર્મી પરના આમીર ખાનની જેમ સામાજિક સાચી પ્રતિષ્ઠા મળે છે. વડોદરા શહેરના રાજા મ.સયાજીરાવની નગરીને માટે તેમણે શું શું કરેલું? કેવા કેવાં સારાં કાર્યો કરેલાં. તેનો ઇતિહાસ છે. તે ઇતિહાસ રચનારને ક્યારેક ખબર નથી હોતી કે મારા દ્વારા ઇતિહાસનું સર્જન થઈ રહ્યું છે. તે તો પોતાના કર્તવ્યપથ પર સતત વ્યસ્ત રહેલો હોય છે. આજે સયાજીરાવે કરેલાં સદકાર્યોને પ્રજા યાદ કરે કે ન કરે. પરંતુ એની ગરિમા તો હોય જ છે. શિક્ષકના જીવનની મહાનતા પણ તેના ભૂંસાઈ જવામાં છે. કારણ કે પોતાની જાતને પણ ભૂંસાતી જોવાનો આનંદ હોય છે. હવે સમગ્ર વક્તવ્યનો સારાંશ-નિયોડ બે મુદ્દાઓમાં જોઈએ ફિલસૂફીની દ્રષ્ટિએ સંસ્કૃતની બે વિશેષતાઓ વિભિન્ન પ્રકારના સંસ્કૃત ચિંતકોની છેલ્લે દર્શાવવી પ્રસંગિક બની રહેશે. ન્યાય-વૈશિષ્ઠિક દર્શન શાસ્ત્રનો મહત્વનો ગ્રંથ તર્ક સંગ્રહ અત્રંભદ્ર નામના મહાન વિદ્વાને રચેલો છે. તેમાં એક સૂત્ર આવે છે. અભાવઃ ચતુર્વિધઃ । પ્રાગભાગ-પ્રથ્વંસામાભાવ અન્યોઽન્યાભાવ અને અત્યન્તાભાવઃ । અર્થાત્ – “પ્રાગઅભાવઃ અર્થાત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વનો અભાવ, પ્રથ્વંસામાભાવઃ = વસ્તુના નાશ પછીનો અભાવ, અન્યોઽન્યાભાવઃ = વસ્તુનો અન્યો અન્યનો અભાવ એટલે પહેલાં વૃક્ષ આવ્યું કે પહેલાં બીજ (Seed) એ નક્કી ન કરી શકાતું હોઈ બંનેનો અન્યોઅન્ય અભાવ. અત્યંતભાવ = વસ્તુનો આત્યાંતિક અભાવ જેમ કે સસલાનું શિંગડું, અમૃત, મૃગજળ વગેરે

પદાર્થો દ્રશ્યમાન હોય તો પણ આખરે અભાવ છે. આ સિવાયનો પાંચમો અભાવ આપણે શોધી નહિ શકીએ તો ભર્તૃહરિ એ નીતિશતકમાં દાનં ભોગોનાશઃ વાળા શ્લોકમાં ધનની ત્રણ પ્રકારની ગતિઓ –અર્થાત્–પૈસાને ખર્ચ કરવાની વિધિઓ છે. દ્રવ્ય ના વ્યયની પ્રયુક્તિઓ કહી છે. તે ઉપરાંતનો ચોથો કોઈ રસ્તો દ્રવ્યવ્યય–ધનનાખર્ચ અંગેનો આપણે શોધી નહિ શકીએ. અહીં ભર્તૃહરિકૃત શ્લોકનો અર્થ જોવો રસપ્રદ બની રહેશે.

અર્થ – “દાન, ઉપભોગ અને નાશ એ (માત્ર) ત્રણ જ ગતિ ધનની છે. જે દાન કરતો નથી અને (ધનનો) ઉપભોગ પણ કરતો નથી. તેના દહનની ત્રીજીગતિ એટલે કે નાશ થાય છે.” આમ આ બંને પ્રાચીન પંડિત–કવિઓનું ચિંતન કેટલું સઘન છે અને અપરિવર્તનીય છે એનો ખ્યાલ વિચાર કરતા સ્પષ્ટ થવાય છે. માટે જ અન્નં ભદ્રને અને ભર્તૃહરિને પંદન.

કહેવતકથા

- ❖ ચકલી નાની ને ફેડકો મોટો
- ❖ છાણના દેવને કપાસિયાની આંખો
- ❖ જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ
- ❖ જાણીતી જુવાર સારી, પણ અજાણ્યા ઘઉં માઠા
- ❖ ઝેરનો ઉતાર ઝેર
- ❖ ટૂંકી વાડ જોઈ સૌ કોઈ કૂટે
- ❖ હાજર સો હજૂર
- ❖ સાતમની આઠમ થવાની નથી
- ❖ મૃત્યુનું કારણ રોગ નથી પણ જન્મ છે
- ❖ મૂછ પર લીંબુ રાખવા